

Alena MACUROVÁ
Praha

Nakročení k dnešku (Poznámky k české nauce o stylu a textu)*

Moderní česká lingvistika se – a to je dobře známo – ve svých počátcích, ve dvacátých letech 20. století, na otázky stylu a jeho vztahu k textu nijak soustavněji nezaměřovala. Jak ukazuje Hausenblas (1970, 1991), ve 20. letech byl styl převážně chápán jen jako individuální styl (literárního tvoření); v Tezích Pražského lingvistického kroužku (1929) se tam, kde by se dnes mluvilo o stylu, užívá výrazu *řeč*. Sám pojem/termín styl (figurující pouze v Tezi 10: *Užití nových směrů lingvistických na školách středních*)¹ vlastně jen odkazuje na „úzus školních výkladů“ a „k pojmové výbroji koncepce autorů teze“ nepatří (Hausenblas 1991, s. 94).²

Do popředí zájmu lingvistiky je pojem/termín styl postaven až na začátku 30. let – a nahlížen je, soustavně zvl. ve výkladu Havránkově (1932), v širším rámci teorie spisovného jazyka.³ Havránkova konce-

* Zpracováno v rámci výzkumného záměru MSM 0021620825 Jazyk jako lidská činnost, její produkt a faktor.

¹ Srov. „... podstata správného a výrazného *stylu* je v tom, *aby jazykový projev byl adekvátní účelu* projevu; nutno naprosto vymýtit ze škol hodnotící hierarchii stylovou mezi stylem prostým a stylem „ozdobným“ (Teze, s. 62; zdůrazněno v Tezích).

² To ovšem neznamená, že myšlenky Tezí se do českého myšlení o textu a stylu nepromítaly: česká teoretická stylistika a úvahy o textu se v rámci pražského pojetí zákonitě odvíjely od „funkčního stanoviska“ vyloženého v Tezi 1.

³ Zmínky o vztahu spisovného jazyka (jeho pružné stability) a (funkčního) stylu srov. i ve výkladech Mathesiových (1932).

pce stylu a stylistiky (srov. také 1940) a Mathesiovy (1941) výklady o promluvě, které formulují „jádro toho, co se dnes nazývá textová lingvistika“ (srov. Daneš 2005, s. 91), byly inspirací k promýšlení otázek textu⁴ a stylu – v dobově daném rámci – i na začátku 40. let 20. století (zvl. v diskusi publikované ve „Slově a slovesnosti“ v r. 1941), v jednotlivých příspěvcích pak (z lingvistů zvl. Skalička 1948) ještě i na jejich sklonku.⁵

Diskuse ve „Slově a slovesnosti“ (především příspěvky J. M. Kořínska, V. Skaličky a B. Trnky) vyrůstá z aktuální potřeby⁶ vymezit a konstituovat v rámci „lingvistiky strukturální“ i teoretickou stylistiku⁷ a ujasnit podstatu stylu, a to i na základě reflexe názorově různorodé teoretické stylistiky 19. a počátku 20. století (zvl. např. myšlenek A. Schleichera, K. Vosslera, L. Spitzera, Ch. Ballyho, M. Deutschbeina aj.).⁸ Do diskuse se zároveň nemohou nepromítnout názory formu-

⁴ Ať už je v dobové terminologii označován jako (pro)mluva, projev jazyka/projev jazykový, (básnická) struktura nebo jinak.

⁵ Stranou zde nechávám to, jak zásadně se k sobě měly úvahy o textu, o stylu i o jazyce vyslovované v rámci lingvistiky a v rámci literárně teoretickém; k tomu srov. jen např. konstatování J. Mukařovského (1933–1934/1981, s. 13), že „v básnickém díle není vlastně nic, co by nebylo dáno jazykem“, F. Vodičky, že „Materiálem literárního díla je jazyk“ a že „musí tedy mít i literární historik a teoretik linguistické školení“ (Vodička 1941, s. 341–342) nebo, z druhé strany, Skaličkův (1948, s. 21) výrok o Saussurovi: „he had analysed the phonetic systems of world languages and had laid the foundations of a newly conceived literary science.“

⁶ Srov. redakční úvod k diskusi: „Otázky o podstatě stylu jsou dosud značně sporné; rovněž je sporné, kam zařazovat stylistiku v třídění věd duchovněduchovních. Jde však o otázky důležité a pro zaměření současné jazykovědy aktuální ...“ („Slovo a slovesnost“ 1941, s. 28).

⁷ Srov. k tomu Skalička (1941) „... z debaty o slohu vyvstává před námi stavba nauky o stylu, fundovaná dobře a na široké základně...“ nebo více „aplikačně“ Mathesius 1932.

⁸ Stranou zde zůstává vymezení soudobých úvah ke stylistice 19. století jako k „praktické nauce normativní“ (Havránek 1940, s. 79). K situaci dobové teoretické stylistiky jinde ve světě, právě ve vztahu k stylistice normativní srov. např. Budzyk 1937.

lované u nás dříve: tak vzájemný poměr „mezi jazykozpytem a stylistikou, po případě rétorikou” vykládá Mathesius už v r. 1911 (zde cit. 1970). Podle jeho názoru jsou materiálem lingvistickým všechny „jevy individuální řeči”, a není tedy možné „odkazovat některé z nich do stylistiky”. Stylistika se „neliší od jazykozpytu materiálem, nýbrž cílem” (1911/1970, s. 24): jazykověda je zaměřena k obecnému, stylistika k individuálnímu.⁹

Redakční úvod k diskusi svým způsobem vylučuje z hlavní linie dobových úvah příspěvky V. Mathesia a J. M. Kořínka: první je (SaS 1941, s. 28) věnován „praxi stylové”, druhý, který diskusi zahajuje, „zčásti polemizuje s názory v našem časopise vyslovenými”.¹⁰ To „podstatné” a „naše” se tak ve vztahu k stylu a k textu (k promluvě, k jazykovému projevu) nepřímou připisuje příspěvkům Trnkovým a Skaličkovým. Stranou zde povětšinou nechám jejich dobově aktuální výklady o normě a hodnotě (v jejich vztahu ke stylu), o vymezování „strukturální stylistiky” ve vztahu k „mluvnici” nebo o podstatě stylu (je to „záležitost ryze osobní”, „jazykové habituum individua”, nebo „věc ryze kolektivní, nadosobní”?). Soustředím se jen na dva podněty,

⁹ Srov.: „Zkoumá-li jazykozpyt řeči individuální, aby určil jazykový materiál společného celku, zkoumá stylistika konkrétní díla literární, aby určila, jak daného materiálu jazykového užito bylo k vytvoření individuálního díla uměleckého” (Mathesius 1911/1970, s. 24). V této souvislosti stojí za zmínku (do jisté míry to totiž předjímá pozdější krystalizaci názorů na styl, srov. zde zvl. řeč určenou „podobným účelem”) Mathesiusův výklad jevů „jichž zkoumání zdánlivě se blíží rozboru stylistickému: jsou to *slohy řeči*, jak nazval bych na rozdíl od individuálního rázu literárního tvoření uměleckého úkaz, že řeč určená podobnou povahou nebo podobným účelem má i v různých mluvčích určité rysy společné” (1911/1970, s. 25); rámcem onoho „podobného účelu” se ale zde ještě nezdá zásadně přesáhnout umělecké tvoření literární, a ještě s akcentem na jeho individuální rozměr.

¹⁰ Označení názorů Kořínkových jako do jisté míry „cizích” souvisí pravděpodobně především s jeho kritikou (Havránkových) pojmů/termínů funkční jazyk a funkční styl, s jeho vymezováním stylu („Specifický odraz cíle jazykového projevu v jazykovém materiálu je jazykový styl, Kořínek 1941, s. 29) i s implicitním odsunutím stylistiky mimo lingvistickou teorii (kritické odkazy ke Kořínkovým ná-

které přesahují k dnešku nejvýrazněji, oba – v první rovině – Skaličkovy.¹¹

Jedním je „synonymita”, která má (Skalička 1941, s. 193) „pro styl důležitost rozhodnou”,¹² druhým je „dvojí stránka” parole (Skalička 1941, s. 196) a „dvojí langue” (Skalička 1941, s. 197); obojí, do značné míry provázané, přitom souvisí s vymezováním stylu jako individualizující organizace promluvy (Skalička 1941, s. 192) a s (už dřívejší) definicí promluvy jako totální sémiologické reakce (Skalička 1937, s. 163).

Jako jev sémiologický je u Skaličky vymezen i styl: I ve „zjevech stylu” se totiž „dá snadno najít” to, z čeho se skládá každý „jev sémiologický (znak)”, totiž označované a označující – a právě v souvislosti s označujícím vstupuje do hry synonymita: „Označovaným je to, čemu Havránek říká funkční jazyk (*Spisovná čeština* 1993, s. 67) a funkční rozvrstvení jazyka (*Ottáv slovník*, s. 472), Kořínek pak cíl jazykového projevu (na uv.m. 29). Označujícím je protiklad dvou synonym, přítomného a nepřítomného” (Skalička 1941, s. 195). Takto vymezený vztah mezi označovaným a označujícím není ve svém přisouzení ke stylu¹³ nijak jednoduchý: to souvisí – jak Skalička v náznaku dokládá – s možností výběru „jednosměrných” vs. „různosměrných” stylistických členů synonymních dvojic. Výběr prvního typu se přiřazuje jako dominanta k „promluvě vědecké”; volnost

¹¹ Vycházím přitom ze Skaličkových prací z 30. a 40. let, k jeho pracím jiným (srov. v souborném díle Skalička 2004, 2006 vydaném péčí F. Čermáka, J. Čermáka, P. Čermáka a C. Poety) přihlížím jen okrajově.

¹² Synonymitu (resp. synonymii – užitá terminologie není jednotná) přitom Skalička přiřazuje (1941, s. 193–194) jednak stylistickým prvkům založeným na synonymii (prvkům roviny fonologické, morfológické, lexikální, syntaktické – a také slovosledu), tedy „nižšímu patru” stylistiky, jednak ještě „patru vyššímu”, promluvě (srov. níže).

¹³ Jiný úhel pohledu na daný problém srov. o půlstoletí později v nauce o textu K. Hausenblase: ve znaku – textu je jako označující identifikován styl (výraz), jako

výběru pak k promluvě básnické, jejíž zaměření „na výraz sám” (jak je uvedeno s odkazem na Mukařovského) přímo zakládá možnost uchýlit se k obojímu: k stylistické jednosměrnosti a/nebo různosměrnosti.¹⁴

Koncept synonymity je ve Skaličkově výkladu vztažen i k dobově kruciální otázce příslušnosti stylu k *langue*, nebo k *parole* (a k otázce začlenění vs. nezačlenění stylistiky mezi lingvistické disciplíny, srov. k tomu i Trnka 1941). K *langue* řadí Skalička jak „synonymické svazky” a jednotky, které je tvoří, tak „souhrny synonym stejného stylistického směru”, jejichž přítomnost/nepřítomnost určuje povahu dané promluvy. Typy promluv jsou přítom normované:

Existuje nesporně norma pro to, jak má vypadat promluva afektivní, vulgarizující atd., norma, která se ovšem mění jako všechno v jazyce, ale nesporná norma a tedy také *langue* (Skalička 1941, s. 196).

Příslušnost stylu k *parole* Skalička (s odkazem na Kořínka) nijak zvlášť nezduvodňuje: vzhledem k převládajícímu dobovému pojetí stylu to vlastně ani nebylo potřebné.

Upozorňuje ale v této souvislosti na okruh otázek, který přesahuje jeho dobu více než co jiného a jehož reflexí se předjímá směřování nauky o textu (věcném i uměleckém) druhé poloviny 20. století: na problém subjektů komunikace a textových subjektů, na důležitost receptce textu jako procesu komplementárního s jeho produkcí.

Není to problém úplně nový: vztah prvku „objektivního” vs. „subjektivního” nastoluje Mathesius v souvislosti s pokusy „o zvědečtění literární historie” už v prvním desetiletí 20. století (1907). A klade (u vědomí toho, že „Každý badatel dospívá k poznání uměleckého díla

¹⁴ V takto pojaté synonymitě (synonymii) nelze nevidět základ pojetí širšího pojmu/termínu konkurenční množina, jednoho z úhelných pojmů stylistiky Jelínkovy (1995); do konkurenčních množin (srov. Jelínek 1995, s. 732) vstupují přitom nejen „prostředky z různých lexikálních a gramatických rovin”, řazené podle

literárního jen prostřednictvím svých subjektivně zbarvených estetických dojmů”) otázku:

[...] kterým způsobem lze tento subjektivní činitel eliminovat, abychom dostali, jak povaha vědeckého bádání vyžaduje, jen hodnoty a soudy všeobecně platné?” (cit. dle Mathesius 1982, s. 282).¹⁵

Skalička (1941, s. 196) je v pohledu na věc zaměřený obecněji (uvažuje nejen o uměleckých dílech literárních) a co je podstatné: roli onoho „subjektivního činitele” – zde v souvislosti se „stylistickou interpretací” – akcentuje: „Mluvení či tvorba literární, vědecká a p. je jen jednou stránkou ‘parole’, jazykové činnosti. Druhou stránkou je poslouchání, resp. čtení.” že to platí i za obzorem „parole”, dokládá Skalička (1941, s. 197) v polemice s Kořínkovým konceptem protikladu „skutečných” jazykově-stylových jevů a jazykově-stylových jevů „zdanlivých” (negativní Kořínkův náhled na tyto „zdanlivé” jazykové stylové jevy přitom Skalička rozhodně odmítá): „Při každé promluvě se setkává dvojí ‘langue’, ‘langue’ mluvícího a posluchače a tedy také dvojí stylistická interpretace.” Obojí „interpretaci” je přitom – s poukazem na proměny stylistických interpretací, resp. konkretizací v čase – přisouzena stejná důležitost.

¹⁵ Obdobné otázky (jistě i pod dobovým vlivem názorů Ingardenových) pak, v podstatě paralelně se Skaličkou, nastoluje mj. např. také Vodička (1941). I tady – stejně jako u Mathesia – vyvstává v souvislosti s problémem vymezení literární vědy jako vědy objektivní otázka vztahu „díla” (vymezeného jako „základní celek literární vědy, daný hmotnou existencí”, Vodička 1941, s. 391) a „života díla v literatuře”; v této souvislosti Vodička uvažuje (1941, s. 392) o „jeho střetnutí s literárními normami, jeho konkretisací, hodnocení atd.” K tomu srov. ještě také např. Vodičkův (1941, s. 369) výklad rozdílů mezi „výstavbou znaku” (tj. Výstavbou literárního díla) a jeho vnímáním, tj. jeho významovou realizací.

¹⁶ Podobně srov. u Mukařovského (1933/34, 1981; 1934/1981): v souvislosti s pojetím uměleckého díla jako (specifického) znaku je zde explicitně pojmenován „hlavní a nepostradatelný” příznak znaku, totiž to, že slouží prostředkování mezi

O daných problémech – a ještě šíře o bytí textu v komunikaci – tedy Skalička uvažuje, třeba zde jen v náznacích, dávno před obratem v lingvistice. Je to – jak je zřejmé – dáno jasně formulovaným „sémiologickým“ podložím jeho úvah,¹⁶ zvl. implikovaným začleněním subjektů do pojetí textu jako totální sémiologické reakce (Skalička 1937).

Explicitněji než v r. 1941 je pak nutnost zohlednění recepce formulována později v souvislosti potřebou konstituování „nezávislé parolové lingvistiky“ (Skalička 1948, s. 36). Parole v této souvislosti vymezuje Skalička jednoznačně „duálně“:

[...] parole is a dual formation. Parole is not only conversation, with writing, but also listening with reading“ (Skalička 1948, s. 25),

explicitněji ještě než ve vlastním textu ve slovenském résumé (s. 37):

Parole nie je len rozhovor (a písanie), t.j. akt hovoriaceho (1. osoby), ale i počúvanie (a čítanie), t.j. akt počúvajúceho (2. osoby). Individuálny prehovor má vždy tendenciu k všeobecnej platnosti, ale individuálne konkretizácie, t.j. interpretácie počúvajúcich, bojujú medzi sebou o to, aby byly uznané za platné (Skalička 1948, s. 37).

Výhradně k parole pak Skalička (s odkazem na Bühlerův koncept „Organmodell der Sprache“) přiřazuje tři konstitutivní činitele lidské řeči (subjekt – *ego*, druhý subjekt – *tu* a svět stojící mimo subjekty – *is*, *id*) a jednoznačně konstatuje, že pouze a výhradně v *parole* „the 1st and 2nd persons are present as agents; giving to parole a source and meaning“ (1948, s. 25). V *langue* je situace jiná: *ego*, *tu* a *id* jsou v něm přítomny nikoli jako činitelé, ale jako „představy“, „pojmy“ („images“) – a v tomto ohledu se tak *langue* a *parole* zásadně liší. I když se tak v Skaličkových úvahách přisuzuje příjemci textu a recepci značná úloha, je jejich autor dalek toho, aby čtení nebo poslech, popř. (jednotlivé) konkretizace s *parole* prostě ztotožňoval: i tady totiž sou-

¹⁶ Vedle výše zmíněných prací z okruhu strukturalismu je – v různé míře a různým způsobem „ohled na (lidské) subjekt/y“ a jejich „vnitřní svět“ přítomen ještě –

stavně poukazuje na „závažné“ (silnější nebo slabší) tendence textů k „obecné platnosti“ a na provázanost *parole* a *langue* jako dvou aspektů „jednoho jevu“.

Už v klasickém období pražského strukturalismu – přinejmenším u Skaličky¹⁷ – lze tedy identifikovat reflexi těch problémů, které se v jednom proudu lingvistiky a i literární teorie zhruba od 70. let 20. století profilují jako problémy svým způsobem zásadní. Za připomenutí stojí, že v postklasickém období českého strukturalismu (např. u Červenky, Daneše, Hausenblase, Jankoviče i dalších) se tyto problémy nejen reflektují, ale i do větší hloubky analyzují a řeší.

Už jen výše zmíněné úvahy českých strukturalistů o textu a stylu tak kladou otázku po platnosti jednoho typu soudu, jenž bývá o strukturalismu vynášen, totiž soudu o tom, že strukturalismus „vylučuje lidský subjekt“ (souhrnně Heczková; Vojvodík; Wiendl 2005). Snad lze tento soud přijmout na velmi vysoké rovině zobecnění; ve vztahu ke klasickému strukturalismu pražskému ale platí jen zčásti (anebo neplatí). Četba autentických dobových, nejen lingvistických textů (nikoliv pouze četba textů o těchto textech) a jejich nezaujatá interpretace totiž jednoznačně poukazuje přinejmenším k zárodkům těch metodologických postojů, které subjekt do svých úvah zahrnují a které – spolu se subjektem – akcentují význam, smysl, rozumění a porozumění.

Literatura

Hausenblas K., 1970, *Práce Viléma Mathesia o stylu a česká stylistika v uplynulém čtvrtstoletí*. „Slovo a slovesnost“ 31, s. 194–206.

Hausenblas K., 1991, *Práce B. Havránka o stylu a stylistice*. In: *Slavica Pragensia 34. Sborník k počtě stého výročí narození akademika Bohuslava Havránka*. UK, Praha, s. 93–105.

Teze předložené Prvému sjezdu slovanských filologů v Praze 1929. 1970. In: J. Vachek (ed.), *Uzákladů pražské jazykovědné školy*. Academia, Praha, s. 35–65.

jmenujme jen namátkou – např. u Trnky (1947) v souvislosti s konceptem „prožívání jazykového systému/struktury“, nebo u Jakobsona (1941).

- Havráněk B., 1932, *Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura*. In: B. Havráněk B., M. Weingart (ed.), *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Melantrich, Praha, s. 32–84.
- Havráněk B., 1940, *Stylistika*. In: *Ottův slovník naučný nové doby* VI/1. Novina, Praha, s. 471–473.
- Heczková L., Vojvodík J., Wiendl J., 2005, *Otázka pro ... strukturalismus?* „Slovo a smysl“ 2, č. 3, s. 229–230.
- Jakobson R., 1941, *Kindersprache, Aphasie und allgemeine Lautgesetze*. Almqvist & Wiksell, Uppsala.
- Jelínek M., 1995, *Stylistika*. In: P. Karlík, M. Nekula, Z. Rusínová (ed.), *Příruční mluvnice češtiny*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha, s. 701–782.
- Kořínek J. M., 1941, *O jazykovém stylu*. „Slovo a slovesnost“ 7, s. 28–37.
- Macurová A., 1993, *Jazyk, styl, smysl, text – a stylistika*. „Slovo a slovesnost“ 54, s. 279–286.
- Macurová A., 2005, *Otázka pro ... strukturalismus?* „Slovo a smysl“ 2, č. 3, s. 271–273.
- Mathesius V., 1982, *Tainova kritika Shakespeara (Příspěvky k dějinám pokusů o zvědečtění literární historie)*. In: J. Vachek (ed.), *Jazyk, kultura a slovesnost*. Odeon, Praha, s. 252–293 (pův. 1907).
- Mathesius V., 1970, *O potenciálnosti jevů jazykových*. In: J. Vachek (ed.), *Uzákladů pražské jazykovědné školy*. Academia, Praha, s. 5–34 (pův. 1911).
- Mathesius V., 1932, *O požadavku stability ve spisovném jazyce*. In: B. Havráněk, M. Weingart (ed.), *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Melantrich, Praha, s. 14–31.
- Mathesius V., 1941b, *Řeč a sloh*. In: B. Havráněk, J. Mukařovský (ed.), *Čtení o jazyce a poezii*. Družstevní práce, Praha, s. 11–102.
- Mathesius V., 1941a, *Cesty k jasnému výkladovému slohu v češtině*. „Slovo a slovesnost“ 7, s. 197–202.
- Mukařovský J., 1981a, *Filozofie jazyka básnického. Univerzitní přednáška ze zimního semestru 1933-34*. „Wiener Slawistischer Almanach“ 8, s. 13–76.
- Mukařovský J., 1981b, *Filozofie básnické struktury. Univerzitní přednáška z letního semestru 1934*. „Wiener Slawistischer Almanach“ 8, s. 77–116.
- Skalička V., 1941, *Problémy stylu*. „Slovo a slovesnost“ 7, s. 191–197.
- Skalička V., 1948, *The Need for a Linguistics of »la parole«*. In: A. Isačenko (ed.), *Recueil linguistique de Bratislava I*. Bratislava, s. 21–38.
- Skalička V., 2004a, *Souborné dílo*, I. díl. Karolinum, Praha.
- Skalička V., 2004b, *Souborné dílo*, II. díl. Karolinum, Praha.

- Skalička V., 2006, *Souborné dílo*, III. díl. Karolinum, Praha.
- Trnka B., 1941, *K otázce stylu*. „Slovo a slovesnost“ 7, s. 61–72.
- Trnka B., 1947, *Jazykozpyt a myšlenková struktura doby*. „Slovo a slovesnost“ 10, s. 73–80.
- Vodička F., 1941, *Literární historie. Její problémy a úkoly*. In: B. Havráněk, J. Mukařovský (ed.), *Čtení o jazyce a poezii*. Družstevní práce, Praha, s. 307–400.